

Erzurum ve Erzincan Çevresindeki Urartu Dönemi Kaya Basamaklı Su Tünelleri

Nezahat Ceylan*

Anadolu tarihinin önemli kültürlerinden biri de hiç şüphesiz Urartu uygarlığıdır. Urartu tarihi ile ilgili yapılan çalışmalar, Fransız bilim adamı F. E. Schulz tarafından 1827 yılında başlatılmıştır¹. Sonraki dönemlerde de bilimsel çalışmalara devam edilmiştir. Van bölgesinde ilk Urartu kazısı, 1879-1880 yılları arasında Toprakkale’de yapılmıştır. İngiliz C. Clayton başkanlığındaki heyette, bölgede araştırmalar yapan H. Rassam da yer almıştır². Bilimsel çalışmalar 19. yüzyılda artarak devam etmişse de yoğun ve başarılı çalışmalar 20. yüzyılda yapılmaya başlandı. Urartu kültürü ile ilgili pek çok ülkenin bilim adamları çalışmalar yürütmüştür³. Türk bilim adamlarının yanı sıra Almanlar, Amerikalılar, Fransızlar,

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, n.ceylan@atauni.edu.tr ORCID:0000-0002-9889-7279

- 1 Friedrich Eduard Schultz, “Memoire sur le lac de Van et ses Environs”, *JA* III/9, 1840, 257 vd.; Nezahat Ceylan, *Kuzeybatı İran’da Urartu Yerleşmeleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, 69.
- 2 Van’da bulunan İngiliz konsolosu Captain Clayton başkanlığında heyetle kazı çalışması yürütülmüştür. Ekipte Hormuzd Rassam ve Amerikalı misyoner olan Dr. Raynold yer almıştır. Acemice ve başarısız bir kazı deneyimi olmuştur. Bak. H. Rassam, *Asshur and the Land of Nimrod*, Cincinnati: Curtis&Jennings, 1897: 378 vd.; R. D. Barnett, “The Excavations of the British Museum at Toprakkale Near Van”, *Iraq* XII, 1950, 8; Salvini, Mirjo, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul, 2006, 17.
- 3 Urartu tarihi ve kültürü ile ilgili pek çok bilim adamı 1800’lerden başlayarak kıymetli yayınlar yapmışlardır. Bu yayınlardan bir kaçını burada belirtmek gerekir; N. A. Marr-A. Orbeli, *Arheologičeskaya ekspeditsiya 1916 godav Van, raskopki dvuh niş na Vanskoj Skale i nadpisi Sardura vtorogo iz ramskopok zapadnoi nişi*, St. Petersburg, 1922: 1 vdd.; Carl Ferdinand Friedrich Lehmann-Haupt, *Corpus Inscriptionum Chaldicarum* I-II, Leipzig, 1928-1935: 1 vdd.; Barnett, age., 1 vd.; Charles Burney, “Urartian Fortresses and Town in the Van Region”, *AnSt* VII, 1957: 38 vd.; Boris B. Piotrovskii, *Vanskoje carstvo (Urartu)*, Moskova, 1959: 1 vdd.; Kemal Balkan, “Ein Urartaischer Tempelauf Anzavurtepe bei Ptnos und hier entdeckte Inschriften”, *Anatolia* V, 1960: 133 vd.; Georgiy Aleksandrovich Melikişvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova, 1960: 1 vdd.; Igor M. Diakonov, *Urartskie pisma i dokumenti*, Leningrad, 1963: 1 vdd.; Wolfram Kleiss, “Zur Rekonstruktion des Urartaischen Tempels”, *IstMitt* XIII-XIV, 1963-64: 1 vdd.; Afif Erzen, “Ünseli (Ernis) Mezarlığı”, *Belleten* 111, Ankara, 1964: 570 vd.; Tahsin Özgüç, *Altintepe I. Architectural Monuments and Wall Painting*, Ankara, 1966: 1 vdd.; Mirjo Salvini, *Nairi e Ur(u)atri, Contributo alla storia della formazione del regno di Urartu*, Roma, 1967: 1 vdd.; Altan Çilingiroğlu,

İngilizler, İtalyanlar ve Ruslar başta olmak üzere pek çok ülke Urartu tarihi ve kültürü ile ilgilenmiş ve yayınlar yapmışlardır. P. E. Zimansky, 1998 yılında yapılan bilimsel çalışmaları içine alan bir kitap yayımlamıştır⁴. Bu tarihten sonra da bilimsel çalışmalar artarak devam etmiştir. Urartu araştırmaları için bir kaynak da Türkiye’de yayımlanan TAY Projesi (Türkiye Arkeoloji Yerleşmeleri) Demir Çağ klasörü olmuştur. Bu çalışma da Türkiye’de Urartu tarihi ve kültürü ile ilgili yapılmış bilimsel çalışmalar, A. Ceylan tarafından ele alınmıştır⁵.

MÖ 13-9. yüzyıllar arasında yer alan Urartu’nun erken dönemi, Uruatri ve Nairi Konfederasyonları olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca bu dönem Urartu’nun Proto-Tarihi olarak da bilinmektedir⁶. Asur kaynaklarından bildiğimiz Uruatri ve Nairi beyliklerinin coğrafi sınırlarını belirtmek gerekirse, Uruatri’nin Dicle kaynaklarını Zap Suyu’nun orta kesimlerine bağlayan hattın kuzeyinde ve Van Gölü Havzası’nın ise merkezinde olduğu görülür⁷. Nairi ülkesinin sınırları ise güneyde Doğu Toroslar, doğuda Yukarı Büyük Zap, kuzeyde Erzurum’un da içinde olduğu geniş bir coğrafyadır⁸. Bilim insanları neredeyse Doğu Anadolu bölgesinin

Urartu end Western Iran: Newlight on Cultural Origins end Inter Relations, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Manchester: The Victoria University of Manchester (United King Don), 1976: 1 vdd.; Stephan Kroll, “Keramik urartäischen Festungen in Iran, ein Beitrag zur Expansion Urartus in Iranisch- Azarbaiđjan”, *AMI* II, Berlin, 1976: 62 vd.; Oktay Belli, “Van Bölge Müzesindeki Çivi Yazılı Urartu Tunç Eserleri”, *AnAr* IV-V, 1976-77: 177 vd.; Mahmut Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu’nun Yükselişine Kadar Erzurum ve Çevresi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1984: 1 vdd.; P. E. Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago, 1985: 1 vdd.; R. B. Wartke, *Urartu, Das Reich am Ararat*, Mainz, 1993: 1 vdd.

- 4 P. E. Zimansky, 1998 yılında yayınladığı Urartu bibliyografyasında 1432 esere yer vermiştir. P. E. Zimansky, *Ancient Ararat: A Handbook of Urartian Studies, Anatolian and Caucasian Studies*, Delmar, New York, 1998: 1 vdd. Aradan geçen 20 yıl içerisinde pek çok yeni yayın yapılmıştır.
- 5 Gülrüz Kozbe-Alpaslan Ceylan, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6 Demir Çağları* 1-2, İstanbul, 2008: Tay Demir Çağ Klasörü.
- 6 M. N. van Loon, *Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul, 1966: 6; Salvini, Nairi e Ur(u)atri, 32; Charles Burney-David Marshall Lang, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, 1971: 127 vd.; Mehmet Taner Tarhan, *MÖ XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*, (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1978: 6 vd.; Mehmet Taner Tarhan, “Urartu Devletinin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutupri-Lapturi Hakkındaki Yeni Görüşler”, *AnAr* VIII, 1980: 81 vd.; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, 28 vd.; Ceylan, N. *Kuzeybatı İran’da Urartu Yerleşmeleri*, 90.
- 7 Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, İzmir, 1994: 9 vd.; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, 31.
- 8 Salvini, *Nairi e Ur(u)atri*, 76 vd.; Tarhan, *MÖ XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*, 172; Alpaslan Ceylan, “Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu’da Diauchi Krallığı ve Urartular”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20, Kars, 2017: 521 vd; Alpaslan Ceylan, “Kuzeydoğu Anadolu Yüze Araştırmalarının Bir Değerlendirilmesi”, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 7/39, Erzurum, 2007, 103-117.

tümünü Nairi coğrafyası olarak tanımlamışlardır. Doğu Anadolu'nun yaylalarında yaşayan Uruatri- Nairi ülkesi halklarının, Hurri-Urartu kökenli topluluklar olduğu bir gerçektir. Uruatri ve Nairi Konfederasyonları MÖ 9. yüzyılda kurulacak olan Urartu Devleti'nin temellerini oluşturacaklardır⁹.

Urartu Devleti, kuruluşundan itibaren uygulamış olduğu başarılı dış politikalar sayesinde hızlı bir şekilde büyümüş ve güçlenmiştir. Urartu coğrafyasının en geniş sınırları, doğuda İran Azerbaycanı'nda Savalan Dağı ve Eher bölgesine; batıda Ermenistan ve Güney Gürcistan'a, kuzeybatıda Erzincan bölgesine, güneydoğuda Urmiye Gölü bölgesine, batıda ise Fırat Nehri ve Toros Dağları'na kadar genişlemiştir¹⁰.

MÖ I. binde Urartular Erzurum-Erzincan bölgesinde egemenliklerini kurmadan önce bu coğrafyada Diauehi/Dayaeni Krallığı'nın var olduğunu Asur ve Urartu kaynaklarından bilmekteyiz¹¹. Diauehi'nin konumu ile ilgili bilim dünyasında farklı görüşler bulunmaktadır. Pehlivan ve Ceylan tarafından geniş bir şekilde irdelenen Diauehi'nin coğrafi konumu için Erzurum merkez olarak önerilmiştir¹². Diauehi'nin sınırları ile ilgili tarafımızdan yapılan öneri ise Diauehi topraklarının Tercan-Aşkale-Erzurum-Pasinler-Horasan ve Sarıkamış'ı kapsamış olduğudur¹³.

- 9 Salvini, Nairi e Ur(u)atri, 76 vd.; Tarhan, MÖ XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları, 172; Mahmut Pehlivan, Daya (e) ni /Diau (e) hi, Erzurum, 1991: 1 vdd.; Alpaslan Ceylan, "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular", 521 vd.; Oktay Özgül, Eskiçağ'da (Yukarı) Aras Vadisi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011: 99 vd.; Yavuz Günaştı, Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi Ve Arkeolojik Veriler, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013: 87 vd.; Nezahat Ceylan, Kuzeybatı İran'da Urartu Yerleşmeleri, 81 vd.; Gökhan Kalmış, Tarihi Ve Arkeolojik Veriler Işığında Ardahan, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017: 48 vd.
- 10 Louis D. Levine, "Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros", *Iran* XII, 1974: 112; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, 25; Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara, 1992: 1 vdd.; Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul, 2003: 206; Ceylan, N. *Kuzeybatı İran'da Urartu Yerleşmeleri*.
- 11 Daniel David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II*, Chicago, 1926-27: no. 144, 270, 277; Friedrich Wilhelm König, *Handbuch Der Chaldischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner*, Beiheft 8, Graz, 1955-57: no. 441; Melikşivili, a.g.e. no. 69; Salvini, *Nairi e Ur(u)atri*, 21; Albert Kirk Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions I-II*, Wiesbaden, 1972-1976: no. 695; Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul, 2006: 89 vd., 150 vd., 177 vd.
- 12 Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, 75 vd.; Mahmut Pehlivan, *Daya (e) ni /Diau (e) hi*, Erzurum, 1991: 1 vdd.; Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II, Erzurum-Erzincan-Kars-İğdır (2008-2014)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2015: 487 vd;
- 13 Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II*, 488; Ceylan, "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular", 521 vd.

Urartu Krallığı, güçlenmesi ile birlikte yayılmacı politika uygulamaya başlamıştır. Kral İşpuini (MÖ 830/825-810) ile başlayan Diauehi seferleri, oğlu ile birlikte yürüttükleri ortak krallık döneminde devam etmiştir. Kral Menua (MÖ 810-786) bölgeye seferler düzenlemiş, Diauehi'nin krali kenti Şaşilu ele geçirilmiş ve kralı Utupurşini vergi verme koşulu ile serbest bırakılmıştır¹⁴. Kral Argiştı I (MÖ 786-764) Urartu tahtına çıktığı dönemde tekrar ayaklanan vasal Diauehi Krallığı üzerine sefer yapılmıştır. Yapılan bu sefer Argiştı'ye ait Horhor Yazıtı'nda¹⁵ anlatılmıştır. Urartu kralının zaferi ile sonuçlanan seferden sonra Diauehi Krallığı tamamen Urartu Devleti'ne bağlanmıştır¹⁶. Diauehi toprakları, Argiştı I'den itibaren Urartu Devleti'nin millî sınırları içerisinde kalmıştır. Urartu kralları, bölgedeki zenginliklerini kontrol altına alabilmek adına bölgede bulunan Diauehi kalelerinden bir kısmını yeniden inşa etmişlerdir. Bir kısımda kendileri bölgede uygun gördükleri noktalara yeni kaleler yapmışlardır. Erzurum-Erzincan bölgesinde tespit edilmiş kalelerin bir bölümü, kaya basamaklı su tüneli bulunan kalelerdir.

Urartularda kaya basamaklı su tünelleri, kale düşman tarafından kuşatıldığı esnada kalede bulunanların su ihtiyaçlarını güvenli bir şekilde karşılamak amacıyla inşa edilmiştir. Urartular, su tünelleri ile düşman saldırısına uğramadan doğal su kaynağına ulaşabilmiştir. Bu tüneller genellikle 2-3 metre genişliğinde ve 4-5 metre yüksekliğinde, dış mekâna kapalı, ana kaya oyularak yapılmıştır. Su taşıyanların doğal su kaynağına rahat inip çıkabilmeleri için kaya basamakları inşa edilmiştir. Basamaklar genellikle 25 cm. yüksekliğindedir. Basamakların sayısı kalenin yüksekliğine ve zirvenin su kaynağına uzaklığına göre değişmektedir. Su tünellerinin aydınlatılmasını sağlamak için ana kayaya küçük pencereler açılmıştır.

14 Georgii W. Tseretheli, *The Urartian Monuments in the Georgian Museum*, Tiflis, 1939: no. 10-11; König, a.g.e. no. 23; Melikişvili, *age.*, no. 36; Alpaslan Ceylan, "Yazılıtaş-Horasan", *Çağlayan Aras* 1/1, 2002a: 14 vd.; Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, 68 vd.

15 Schulz, *age.*, no. 2; Archibald, Henry, Sayce, "The Cuneiform Inscriptions of Lake Van", *JRAS* XIV, 1882: no. 37; Archibald, Henry, Sayce, "The Great Inscription of Argistis on the Rock of Van", *Records of the Past* IV, 1890: 117 vd.; Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, 150 vd.; Ceylan, N. *Kuzeybatı İran'da Urartu Yerleşmeleri*, 115 vd.; Ceylan, A. "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular", 528 vd.; Alpaslan, Ceylan, "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular - Diauehi Kingdom and Urartian's in the Light of New Findings", *Doğu Anadolu'da Bir Uygarlık: Urartular Sempozyumu*, İstanbul, 2018, Baskıda.

16 König, *age.*, no. 23; Melikişvili, *age.* no. 36; Tarhan, *MÖ XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*, 111 vd.; Pehlivan, *Daya (e) ni /Diau (e) hi*, 33 vd.; Ceylan, N. *Kuzeybatı İran'da Urartu Yerleşmeleri*, 111 vd.

Bu pencereler ile hem aydınlatma hem de havalandırma sağlanmış oluyordu. Su tünelleri ile kalede bulunanlar güvenli bir şekilde su kaynağına ulaşmış oluyordu. Çalışmamız ile Urartu kaya basamaklı su tünellerine sahip olan kalelerin örneklerini inceleme imkânı bulduk.

Erzurum

Dellal Kaya Basamaklı Su Tüneli

2005-2009 yılları arasında daha önce çalışmalarını yaptığımız Dellal Kaya Basamaklı Su Tüneli, Horasan'ın 17 km. doğusundaki Dellal Geçidi'nde yer almaktadır. Bu geçit Erzurum'u Ağrı'ya bağlayan önemli bir geçittir. Aynı zamanda Anadolu'yu İran Yaylası'na bağlamaktadır. Bu geçit Urartu'nun İran'dan kuzeye doğru yayılımında stratejik bir rol oynamıştır¹⁷. Horasan Yazılıtaş Yazıtı'nın yakınında yer almaktadır. Urartu dönemine ait olan bu kaya basamaklı su tüneli, Dellal Geçidi'nin doğusundadır. Kaçak kazılar sonucu kısmen tahrip edilmesine rağmen varlığını günümüze kadar korumuştur. Anakayanın üst kesiminden başlayan kaya basamakları aşağıda bulunan su yatağına kadar devam etmektedir. Tünelin aydınlatılması ve havalandırılması, anakaya ya açılan küçük pencereler ile sağlanmıştır. Aynı bölgede bir Urartu yazıtının varlığını bilmekteyiz. Ancak Delibaba olarak adlandırılan bu yazıtın izine rastlanılamamıştır¹⁸. Delibaba Yazıtı'nın bulunduğu alan, tarafımızdan tespit edilmiştir. Yazıt, Dellal Kaya Basamaklı Su Tüneli'nin hemen güneyinde yer alan alçak bir tepenin üstünde ve tahrip edilen mimari yapıda bulunmakta iken muhtemelen yapının tahribatıyla birlikte yazıt da tahrip edilmiştir.

Hasanbey Kalesi ve Kaya Basamaklı Su Tüneli (Horasan)

Erzurum ili, Horasan ilçesinin 39 km. güneydoğusundaki Hasanbey köyünün 3 km. güneydoğusunda, 2548 m. rakımda yer almaktadır. Bölge verimli ve stratejik bir konuma sahiptir. Kale, tarihi yolları ve su kaynaklarını kontrol edebilecek bir noktada yer almaktadır. Kale, tepenin doğal yapısına göre oldukça sarp ve

17 Ceylan, A. *Doğu Anadolu Araştırmaları* II, 158; Ceylan, N. *Kuzeybatı İran'da Urartu Yerleşmeleri*, 189-221; Ceylan, A. "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular", 540.

18 König, age., 196; Alpaslan Ceylan, "The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age", *Anatolian Iron Ages V*, London, 2005: 21 vd.; Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, 89; Kozbeci-Ceylan vd. age.; Oktay Özgül, *Eskiçağ'da (Yükarı) Aras Vadisi*, 2011: 145; Ceylan, A. *Doğu Anadolu Araştırmaları* II, 158; Ceylan, A. "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular", 540.

dik bir tepenin üzerine inşa edilmiştir. Kale, zeminden yaklaşık olarak 450 metre yüksekliktedir. Ulaşımı oldukça zordur. Kalede büyük ölçüde tahribat yapılmıştır. Ancak çok kısıtlı bir alanda sur duvarları tespit edilebilmiştir. Kalenin kuzeybatısında kare planlı yaklaşık olarak 4-5 m. arasında değişen mimari yapılar belirlenmiştir. Yine bu kısımda anakayanın traşlanarak düzeltildiği bir mimari yapı görülmektedir ki bu alanın kutsal bir alan olduğunu düşünmekteyiz.

Demir Çağ kalelerinden biri olan Hasanbey Kalesi'nde kaya basamaklı su tünelinin mevcudiyeti görülmektedir. Kalenin güneybatısında 2419 m. rakımda yer alan kaya basamaklı su tünelinin iç yüksekliği 2 m. genişliği ise yaklaşık 2.5 m.'dir. Basamakların derinliği 25 cm olup, aşağıya doğru 30, yukarıya doğru 35 tane olmak üzere toplam 65 basamak tespit edilebilmiştir. Aşağıya ve yukarıya doğru toprak ile dolduğundan basamakların tam sayısı belirlenememiştir. Su tünelinin 11 m.'lik kısmı tahribat nedeniyle üzeri açık haldedir. Günümüzde kaya basamaklarının orijinalliğini ve işlerliğini büyük oranda koruduğu görülmektedir. Hasanbey Kalesi'nden elde edilen keramik buluntuları çoğunlukla Orta Demir Çağ ve Orta Çağ özelliği taşımaktadır¹⁹.

İspir Kalesi

Kale, Erzurum'un 143 km. kuzeyinde bulunan İspir İlçesi'nin içinde yer almaktadır. İlçenin adıyla anılan kalenin çok defa tamir gördüğü ve yenilediği anlaşılmaktadır. Kalenin son onarımı sırasında nehirden toplanan taşlardan yapılan alt kısmının üzeri kesme taşlarla örülmüştür. Duvar yapısından anlaşıldığına göre ilk yapıldığı dönemde moloz taşlarından oluşan kale, yıkıldıktan sonra tamamen sökülmeyle ayakta kalan duvar kalıntılarının üzerine yeniden yapılmıştır. Erzurum Kalesi'nde olduğu gibi İspir Kalesinde de mescit ve kule yapımı söz konusudur. İspir Kale Mescidi'nin minaresi aynı zamanda gözetleme kulesi olarak da kullanılmıştır.

İspir Kalesi'nden Çoruh Nehri'ne inen kaya basamaklı su tünelinin olduğu bilinmesine rağmen kaleye yol yapılması sırasında bu su tüneli tahrip edilmiştir. Kalenin içinde bir de kilise bulunmaktadır. Tamamen yıkılan şapelin duvarlarından bazı kısımları halen ayakta durmaktadır. İlkçağlarda da bölgenin yoğun olarak kullanıldığının bilinmesine rağmen kalenin tarihçesi hakkında bilgi edineceğimiz arkeolojik verilerden maalesef yoksunuz. Özellikle Orta Çağ ve sonrasında yoğun

19 İbrahim Üngör – Akin Bingöl vd., “2012 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları”, XXXI. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I, Ankara, 2014, 61-77.; Ceylan, A. *Doğu Anadolu Araştırmaları* II, 302 vd.; Ceylan, A. “Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauchi Krallığı ve Urartular”, 542.

olarak kullanılması ve günümüzde ilçe merkezinin içinde bulunması keramik açısından kalenin değerlendirilmesini olanaksız kılmıştır²⁰.

Kaptır Kalesi

Kaptır Kalesi Köprüköy'ün 38 km. güneyinde yer alan Eyüpler Köyünün kuzeybatısında bulunan Şahvelet Dağlarının güney yamaçlarında yer almaktadır. Eyüpler sapağından sağa ayrılan 5 km.'lik doğal patika yollarla ulaşılan kale yüksek bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kaleye ulaşımı sağlayan kaya basamakları günümüzde halen mevcuttur. Kalede Urartu'da gördüğümüz kaya basamaklı su tünelleri bulunmaktadır. Su tünellerinin genişliği 2 m. yüksekliği ise 2 m. civarındadır. Kalede çıkamadığımız iki kaya odası tespit edilmiştir. Bu kaya odasının hangi amaçla yapıldığını şimdilik bilemiyoruz. Kaptır kaya mezarı yakınında bulunan Marifet kaya mezarına benzemektedir. Tam tespitin yapılabilmesi için kaya mezarının iç kısmına girmek gerekmektedir. Kalede tekrar yapacağımız yüzey araştırması sırasında bu husus aydınlatılacaktır. Kaya basamaklı su tünelinin 40 basamağı tespit edilmiştir. Kaya basamaklarının yükseklikleri 20-25 cm. civarında olduğu anlaşılmaktadır. Su tünelinin belirli kesimlerinde havalandırma temellerinin var olduğu görülmüştür. Kalede çok sayıda kaçak kazı yapıldığı, tahribattan anlaşılmaktadır. Kale yapısal olarak Erken Demir Çağ ve Orta Demir Çağ (Urartu) özelliği taşımaktadır²¹.

Sıfırın Boğazı Kaya Basamaklı Tünel

Pasinler İlçesi Çiçekli Köyü'nün güneydoğusunda dağların üstünde Sıfırın Boğazı mevkiinde, Maşat Çayı'na indiği anlaşılan kaya basamaklı tünel tespit edilmiştir. Giriş kısmındaki 15-20 basamak kırıldığı için girmenin mümkün olmadığı tünelde kaya basamakları rahatlıkla izlenebilmektedir. Ancak kaçak kazı yapanlar basamakların sonunda define olduğunu düşündükleri için devamlı olarak basamaklı tüneli tahrip etmişlerdir²².

20 Alpaslan Ceylan, "2000 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları", *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 2002b: 169; Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I*, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008), Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, 2008: 85; Kozbe-Ceylan vd. *age.*, İspir Kalesi.

21 Alpaslan Ceylan-Akın, Bingöl, "2006 Yılı Erzincan-Erzurum-Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *25. Araştırma Sonuçları Toplantısı 3*, Ankara, 2008: s. 136; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I*, s. 275 vd.; Kozbe-Ceylan vd. *age.*, Köprüköy Kaptır Kalesi.

22 Alpaslan Ceylan, "2002 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları", *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 2004, 265; Ceylan, A. *Doğu Anadolu Araştırmaları I*, 138; Kozbe-Ceylan vd. *age.*, Sıfırın Boğazı.

Erzincan

Ozanlı Kalesi

Çayırılı ilçesinin sınırları içerisinde bulunan Ozanlı köyü, Erzincan'a 113 km. uzaklıkta bulunur. Ozanlı Kalesi ise aynı isimdeki köye 4 km. mesafede, köyün güneybatısında yer almaktadır. Ozanlı Kalesi'nin güneyinde bir çay akmaktadır. Kalenin güney kesimleri oldukça sarpıtır. Bu nedenle ulaşım kalenin kuzey kesiminden yapılabilir. Yaptığımız incelemelerde burada anakayanın oyulmasıyla oluşturulmuş temelleri tarafımızdan tespit edilmiştir. Yine anakaya üzerinde değişik amaçlar için açılan kanallar bulunmaktadır. Kalenin güney kesiminde ayrıca kaya basamaklı bir tünelin var olduğu anlaşılmıştır. Güvenlik amaçlı ve kaleye su temin etmek için yapılan su tünelleri bölgede yaygındır. Ozanlı Kalesi'ne en yakın su tüneli örneği, Urartu dönemi kalesi olan Çadırkaya Kalesi'nde bulunmaktadır. Ayrıca kalenin doğu tarafında Orta Çağ'a tarihlenen mezar kalıntıları da vardır²³.

Sıraşlar Kalesi

Sıraşlar Kalesi, Çayırılı ilçesinin 8 km. kadar kuzeydoğusunda önemli bir konumda bulunmaktadır. Kalenin tam karşısından tren yolu geçmektedir. Kale, bulunmuş olduğu konum itibari ile su kaynağına yakın bir yerde bulunmaktadır. Bu küçük derelerden bir tanesi olan Karadivan Çayı kalenin hemen batısından geçer. Urartular kalelerini inşa ederken birtakım hususları göz önünde bulundurmışlardır. Bu hususlardan bazıları şöyledir: Kalenin yüksek bir dağ üzerinde ve kayalık bir alanda olması, maden ocaklarını kontrol altında tutmak amacıyla önemli bir yol şebekesine hâkim yerde olması, düşman saldırılarından korunabilecek bir yapıya sahip olması, su kaynaklarına yakın olması ve etrafında ekilip biçilebilecek tarım alanlarının bulunmasıdır²⁴.

Sıraşlar Kalesi, bu özelliklerin hemen hepsini bünyesinde barındırmaktadır. Kale sarp kayalığın yapısına uydurularak dikdörtgene yakın bir plânda inşa edilmiştir. Kalenin bir yüzünde yazıt yazılması için yapılmış olduğu izlenimi veren

23 Alpaslan Ceylan, "1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması", 17. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, Ankara, 2000, 181-192; Ceylan, A. "The Erzincan, Erzurum and Kars...", 2005, 23; Alpaslan Ceylan- İbrahim Üngör, *Eskiçağda Erzincan Kaleleri*, 2018, 106.

24 Ceylan, A. "The Erzincan, Erzurum and Kars Region...", 23; Yavuz Günaşdı, "Erzincan Sıraşlar Kalesi", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5/9, Edirne, 2015, 113-131; Ceylan, A.-Üngör, *age.*, 117.

düzleştirilmiş bir alanın oluşturulduğu tespit edilmiştir. Fakat kalede kazı çalışmaları yapılmadığı için bir yazıt ya da kabartma varlığı olup olmadığı anlaşılamamıştır²⁵.

Sıraşlar Kalesi, etrafındaki doğal yolları kontrol altında tutabilecek bir konumdadır. Aynı zamanda verimli tarım arazileri ile çevrilmiş bir yerdedir. Urartuların kuzeydeki hâkimiyetlerini pekiştiren Altuntepe'ye çok uzak olmayan bir yerde olması ile de çok önemli ve stratejik bir özellik taşımaktadır. Urartular için garnizon niteliği taşıdığı düşündüğümüz kale, bölge için askerî bir idare merkezi rolünü de üstlenmiş olmalıdır. Kalenin mimari ve coğrafi konum özellikleri bu düşüncemizi doğrular niteliktedir.

Sıraşlar Kalesi, Urartu Kalelerinin tipik özelliklerinden kısmen ayrılmaktadır. Bu kale tıpkı Altuntepe gibi savunma açısından oldukça zayıf, verimli arazilerin hemen üzerinde, ovayı kontrol altında tutan bir konumda inşa edilmiştir. Bunun sebebi Urartuların bu çevrede kendilerini güvende hissetmiş olmalarından kaynaklanmış olabilir²⁶.

Sıraşlar Kalesi'nin mutlaka kazı çalışması yapılması gereken oldukça önemli bir Urartu kalesi olduğunu düşünmekteyiz. Burada yapılacak olan çalışmaların Erzincan Altuntepe kazılarını da destekler nitelikte olacağı şüphesizdir. Kalede yapmış olduğumuz incelemelerde, örneklerine daha önce Van bölgesinde rastladığımız kaya nişleri (kör kapı, yalancı kapı, çoban kapısı olarak da bilinmektedir) tarafımızdan tespit edilmiştir. Bu kapıların en güzel örneklerinden bir tanesini Van Meher Kapısı oluşturur. Erzincan bölgesinde bu şekilde yapılmış kapıların ilk örneklerini Sıraşlar Kalesi'nde görmüş olmamız oldukça önemlidir.

Kalenin önemli özelliklerinden biri de anakayanın oyulması suretiyle bir su tüneline ve su kanalına sahip oluşudur. Bilindiği üzere Urartular yaptıkları kalelere su tüneli ve su kanalı inşa etmeyi ihmâl etmemişlerdir²⁷.

Sıraşlar Kalesi'nin duvarları, yapım tekniği bakımından Urartu'nun çok yaygın olarak kullandığı kriklopik teknikte yapılmıştır. Kale duvarlarında kullanılan taşların yüksekliği yaklaşık olarak 60-80 cm. arasındadır. Genişlikleri ise 50-70 cm. arasında değişmektedir. Kalenin sur duvarlarının büyük bir kısmı ayakta olmasına

25 Kozbe-Ceylan vd. *age.*, Sıraşlar; Günaşdı, "Erzincan Sıraşlar Kalesi", 113-131; Ceylan-Üngör, *age.*, 117.

26 Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları* I, 73; Günaşdı, "Erzincan Sıraşlar Kalesi", 113-131; Ceylan-Üngör, *age.*, 118.

27 Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları* I, 73; Ceylan, A., "2000 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları", 2002b, 166; Ceylan-Kozbe vd. *age.*, Sıraşlar; Günaşdı, "Erzincan Sıraşlar Kalesi", 113-131.

rağmen mimari yapısı tahrip olmuştur. Kale eteklerinde yapmış olduğumuz incelemelerde yüzey bulgusu olarak Urartu keramiği ele geçmiştir. Düzgün fırınlanmış keramikler bölgedeki Urartu varlığını açıkça göstermektedir. Ayrıca kalede bir kutsal alan da tespit edilmiştir²⁸.

Şirinlikale Kalesi

Tercan ilçesinin 50 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Kaleye, Tercan'dan, Erzurum'a bağlı Çat ilçesine giden yol ile ulaşılabilir. Bu güzergâh şu şekildedir: Karasu Irmağı geçilerek Kurukol, Yalınkaya, Yaylayolu, Göktaş ve Beşgöze köylerinden geçtikten sonra Tuzluca'ya ulaşılır. Bundan sonra Tuzluca'nın paralelindeki Şihköy Deresi kıyısında yükselen Şirinlikale'ye ulaşılır. Üst tarafı kayalık olan doğu ve güney yanındaki dere yatağından 50 m. yüksekteki kale tepesi, dik bir uçuruma bakar. Güneybatıda dikkat çeken uçurum, bu kaleye doğal bir koruma sağlamaktadır. Şirinlikale birçok özelliği ve stratejik konumu ile bölgede bulunan Urartu kaleleri arasında önemli bir yere sahiptir. Şirinlikale, Fahri Işık'ın başkanlığındaki bir ekip tarafından bölgede yapılan yüzey araştırması sırasında tespit edilmiştir. Şirinlikale'de, Urartu döneminde ve Orta Çağ'da yerleşimin olduğu, yapılan bilimsel çalışmalar ile tespit edilmiştir. Kalede ve tam karşısında bulunan tepede Urartu keramiklerinin olduğu anlaşılmıştır. Bununla birlikte kalede hiçbir Urartu dönemi duvar kalıntısı tespit edilememiştir. İç kalenin kuzey kenarında bulunan tahkim duvarlarından heybetli bir bölümün Orta Çağ'da yapıldığı anlaşılmıştır. Şirinlikale, genel anlamda incelendiğinde mimari özellikler bakımından Urartu karakteri göstermektedir. Kaya platosunun kuzeyinde depo biçiminde oyulmuş iki sarnıç ve iç kalenin doğusundaki kuzey ve güney kaya tünelleri, Urartu kale yapısının güzel birer örneğidir. Kale yapısının doğusundaki iç kalede, kaya kütesine yapılmış iki Urartu kaya mezarı bulunmaktadır. Şirinlikale'de bulunan iki kaya mezarından ilki tepenin sarp doğu yamacının dibinde, düzeltilmiş kaya yüzeyinde bulunmaktadır. Şihköy Deresi yönünden kolaylıkla ulaşılabilen iki odalı mezarın işçilikleri oldukça iyidir.

Mezara girişi sağlayan düzgün dikdörtgen kapı, içten ve dıştan bir silmeyle çevrilmiştir. 60 x 9 x 123 cm. ölçülere sahip girişle boyutları 2,75 x 3,60 x 2,10 m. olan ana odaya giriş sağlanmaktadır. Karşılaşılacak ilk döşeme, mezar tabanında kapıya yakın açılmış 20 x 40 x 10 cm.'lik bozuk dikdörtgen biçimli bir çukur alandır. Odanın güney duvarı boyunca 40 cm. aralıklarla 10 cm. çapında altı oyuk bulunmaktadır. 68 x 95 x 127 cm. ölçülerindeki arka oda girişi, arka duvarın güney yanına çekilmiştir. Yaklaşık olarak kare formulu arka oda 3,80 x 3,90 x 2,25 m. ölçülere

sahiptir. Ana odadan 25 cm. derindeki arka odaya basamak işlevindeki eşikle geçilir. Odanın kuzeydoğu köşesi tahrip olmuş durumdadır. İkinci mezar da aynı kayalıkta, ilk mezarın güneyinde yer almaktadır. Kaya mezarının girişi doğuya doğru açılmaktadır. Bir silmeyle üç yandan çevrildiği anlaşılan 70x30x100 cm. ölçülerindeki kapıdan 20 ve 40 cm. yüksekliğindeki iki basamakla mezara inilebilmektedir. 3,12 x 3,85 x 2,15 m. ölçüleri olan ana odanın yüksekliği, 2,20 m.'yi bulmaktadır. Mezarın arka duvarının ortasına 2,12 x 1,95 x 1,40-1,70 m. boyutlarında, mezar enince uzanan, 40 cm. yüksekliğinde bir basamakla çıkılan bölüm yapılmıştır. Eyvanın arka duvarı önünde iki sıra halinde dizili olan on dört oyuğun çapları, 5 ile 8 cm. arasında birbirine yakın ölçülere sahiptir. Ana odanın kuzey köşesinde 25 x 30 x 13 cm. boyutlarında dikdörtgen bir çukur vardır. Bu kesimde uzanan basamakların hepsinin başında birer oyuk bulunmaktadır.

Şirinlikale'nin Urartu dönemini yansıtan özellikleri Işık tarafından bilimsel bir makalede ele alınmıştır. Işık, Şirinlikale'de bulunan iki kaya mezarı odasının duvar nişleri, adak çukurları gibi tüm özelliklerini ele alarak, Urartu'nun Tuşpa'dan başlamak üzere çok sayıda kaya mezarı odası bulunan kaleleri ile mukayese etmiştir. Argiştı Mezar Odası, Palu Mezar Odası, Tutak Atabindi, Sangar Kaya Mezarı, Analıkız gibi birçok kaya mezarları, mukayesesi yapılan örnekler arasındadır. Böylelikle Şirinlikale kaya mezarları, Urartu'nun en görkemli eserleri olarak değerlendirilmiştir²⁹. Şirinlikale'nin en önemli mimari yapılarından biri de bu kalede bulunan kaya tünelleridir. Bu kalede kaya mezarlarının iki yanında olmak üzere merdivenli kaya tünelleri tespit edilmiştir. Bunlardan güneyde olan ilki 2.20 m. genişliğinde bir girişe sahiptir. İlk kısımları düzenli bir işçilikle yay gibi kıvrılarak nehir yatağına doğru yönelmektedir. Bu tünel yapısının sonu yüksek merdivenli 2.30 m genişlikte olan bir odada sonlanmaktadır. Bu tünelin bir oda ile sonuçlanmasının teknik bir nedene dayandığı anlaşılmıştır. İkinci kaya tüneli ise birinci tünelin hemen yanında, kuzeyde yapılmıştır.

Girişi 3 m. eninde olan bu tüneli her bir basamağı 25 cm. yüksekliğe sahip, 52 basamaktan oluşmaktadır. Fakat toplam alan tam olarak tespit edilememiştir. Bu kaya tüneli nehre doğru plânlanmış olmakla birlikte tünelin ucunun nehir yatağına kadar ulaşmadığı düşünülmektedir³⁰.

29 Fahri Işık, "Şirinlikale, Bilinmeyen Bir Urartu Kalesi ve Doğu Anadolu'daki Yaratıcı Dağ Topluluğunun Kaya Anıtları Hakkında İzlenimler - Şirinlikale, Eine Unbekannte urartöische Burg und Beobachtungen zu den Felsdenkmälern eines schqoferischen Bergvolks ostanatoliens", Belleten LI-200, Ankara, 1987, 497-534.

30 Nehir tabanına ulaşmayan su tünellerinin taban suyuna ulaşmak maksadı ile yapıldığı düşünülmektedir. Şirinlikale su tünelleri ve bölgede su tüneli bulunan diğer kalelerle olan mukayesesi için bak. Işık, agm., 497-534.

Şirinkale'nin, açıkça Urartu dönemini yansıtan bu özelliklerine yer verdikten sonra kalenin tarihlendirmesi de son derece önemlidir. Bölgede hâkim olduğu açıkça bilinen Diauehi Devleti ile Urartu arasında, MÖ VIII. yüzyılda, mücadelelerin yaşandığı bilinmektedir³¹. Günümüzde Erzincan-Erzurum sınır hattında bulunan Şirinlikale'nin o dönem için stratejik bir öneminin olduğu açıktır. Yapılan yüzey araştırmalarında Urartu öncesi buluntular, Şirinlikale çevresinde göze çarpmaktadır. Bundan dolayı Şirinlikale'nin Urartu öncesinde en azından Diauehi'nin inşa ettiğini düşünmek mümkündür³². MÖ VIII. yy.'da burasının I. Argiştı zamanında Urartu Krallığı'nın eline geçtiğini ve yukarıda bahsettiğimiz birçok özellikle birlikte yeniden inşa edildiğini düşünmekteyiz³³.

Şirinlikale, konumu ve mimari özellikleri dikkate alındığında Urartu Devleti'nin kuzey-kuzeybatı yayılımı açısından son derece önemli bir merkezdir. Burada yapılacak detaylı çalışmaların, bölgenin Demir Çağı, Orta Demir Çağı ve Orta Çağ Tarihi'ni aydınlatmak açısından son derece faydalı olacağını düşünmekteyiz³⁴.

Kalenin Sırtı Kalesi

Refahiye ilçesinin 24 km. kuzeydoğusundaki Çatalçam köyü sınırlarında bulunmaktadır. Kızılıniş Deresi'nin üzerinde yükselen 250 m. yüksekliğindeki oldukça sarp bir kayalığın üzerine kurulan kale, bölgeye hâkim bir yerde bulunur. Güney bölgesi yayvan olan kalenin girişi de bu kısımda yer almaktadır. Kalenin bulunduğu kayalığın traşlanarak düz bir alan elde edildiği, sur temelleri için yataklar oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Kaçak kazılarla büyük ölçüde tahrip olan kalenin ortasında kaya basamaklı bir su tüneli bulunmasına rağmen sadece girişi ve birkaç basamağı görülebilmektedir. Kalenin mimari yapısı, güney bölümünde yer yer tespit edilebilen kiklopik teknikteki sur duvarları, kaya basamaklı su tüneli ve keramik kalıntıları ile Urartu özelliği göstermektedir³⁵.

31 Altan Çilingiroğlu, "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe", *Anadolu Araştırmaları* 8, İstanbul, 1980, 191-203.

32 Von Gall, H. "Zu den Kleinasiatichen Treppentunneln", *Archaeologischer Anzeiger*, 1967, 504 vd.; Işık, agm., 497-534.

33 Diauehi Krallığı'nın kronolojisi, konumu hakkında geniş bilgi için bak. Pehlivan, *Daya (e) ni / Diau (e) hi*, 1 vdd.; Ceylan, "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular", 517-568.

34 Işık, agm., 497-534.; Nevzat Çevik, "Urartu Kaya Mezarlarında Ölü Kültüne İlişkin Mimari Elemanlar", *Türk Arkeoloji Dergisi* 31, Ankara, 1997, 419 vdd.; Çevik, *Urartu Kaya Mezarları Ölü Gömme Gelenekleri*, 120, 121; Ceylan, "The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age", 24; Ceylan- Bingöl, *age.*, s. 131; Kozbe-Ceylan, *age.*, Şirinlikale; Ceylan-Üngör, *age.*, 165 vd.

35 Yavuz Günaşdı vd. "2010 Yılı Erzurum-Erzincan- Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* III, Ankara, 2012, 51-52; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları* II, 191; Ceylan-Üngör, *age.*, 184.

Kalecik Kalesi (Erzincan)

Kalecik Kalesi, Erzincan il merkezinin 35 km. güneydoğusunda bulunur. Kale Munzur Dağları'nın eteğinde, deniz seviyesinden 1614 m. yüksekte bulunan bir kayalık üzerinde kurulmuştur. Kale kuzey-güney yönünde uzun bir alana yayılmıştır. Doğu-batı yönünde ise üzerinde kurulduğu tepenin yapısına uygun bir biçimde dar bir yapıya sahiptir. Kalenin kuzey eteklerinde güçlü bir su kaynağı vardır. Bu akarsu yakın çevredeki çayır ve diğer tarım arazilerini suladıktan sonra Karasu Irmağı'na karışmaktadır. Kalenin çevresinde orman alanları ve tarım arazilerinin geniş yer tuttuğu görülür. Kalenin belki de en önemli özelliği, tabandan başlayarak kalenin zirvesine kadar ulaşan basamaklı su tünellerinin var olmasıdır. Su tünelinin giriş kısmı oldukça genişken, iç kısımları dardır. Kalenin dışında kaya basamaklı merdiven sistemleri bulunur. Kalenin özellikle batı kesiminde mimari yapıda kullanıldığı anlaşılan taş yığınları görülmektedir. Bu kalıntılar incelendiğinde kalenin temel birimlerinin anakaya yapısından faydalanılarak ve kiklopik taşlar kullanılarak yapıldığı tespit edilmiştir. Kalenin kuzey kesiminde ulaşımı çok zor bir kısımda bulunan yan yana iki göz oda girişi mevcuttur. Bu yapının kaya mezarı olma ihtimali yüksektir. Bu alana mevcut imkânlarımızla ulaşmanın çok tehlikeli olacağını düşündüğümüzden incelemeyi daha sonraki bir zamana bırakmış bulunmaktayız. Bunların kaya mezarı olduğunu tahmin etmekteyiz. Kalenin oldukça sarp bir sahada kurulu olması burada yaptığımız incelemeleri zorlaştırmıştır. Kalede oldukça az keramik kalıntısı bulunmakla birlikte, yapısal özellikleri incelendiğinde bu kalenin Demir Çağı Urartu kalesi olduğunu düşünmekteyiz.

Bu kalenin hemen kuzeyinde aynı isimle andığımız Kalecik Yerleşmesi'nin bu kale ile bağlantılı olduğunu söyleyebiliriz. Yerleşmede elde edilen keramikler, Erken Demir Çağı, Orta Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlenmektedir³⁶. Bu kale ve yakınındaki yerleşim merkezinin Altın-tepe ile eş zamanlı olarak Urartu döneminde Erzincan Ovası'nın idaresi ve güvenliği ile ilgili son derece önemli bir merkez olduğunu düşünmekteyiz. Elde ettiğimiz veriler bu görüşümüzü doğrular niteliktedir. Kalecik Kalesi ve hemen kuzeyinde bulunan Kalecik Yerleşmesi'nde çalışmalarımızı detaylandırmayı plânlamaktayız³⁷. Sonuç olarak Kuzeydoğu

36 Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları* II, 389-391; Ceylan-Üngör, *age.*, 213; Alpaslan Ceylan, "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüze Y Araştırmaları", 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı II, Ankara, 2003, 311-324.

37 Alpaslan Ceylan- Akın Bingöl vd. "2014 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüze Y Araştırmaları", 33. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* I, Ankara, 2016, 447-472; Ceylan-Üngör, *age.*, 211 vd.

Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi ile ilgili çok az yapılan bilimsel çalışmalarda ortaya çıkan bilgilerin bir değerlendirilmesi bu makalede yapılmıştır. Erzurum-Erzincan coğrafyasında pek çok kale bulunmaktadır. DAYAP (Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi) kapsamında tespit ettiğimiz kalelerin bir kısmını da kaya basamaklı su tünelleri olan kaleler oluşturmaktadır. Bu kalelerin Urartu dönemi kaleleri olduğunu ifade etmemiz mümkündür. Sadece kaya basamaklı su tünellerini olması ile sonuca varmak elbette ki mümkün değildir. Elimizde bu kalelerden elde edilmiş Urartu dönemine ait keramik verileri, kaya mezarları ve yazıtlar bulunmaktadır.

Makalemizin ortaya koyduğu önemli bir sonuç da Urartu Devleti'nin kuzeybatıda Erzincan bölgesinde nereye kadar ulaştığının tespitidir. Erzincan bölgesinde Urartu Devleti'nin sınırlarının Refahiye bölgesinde tespit ettiğimiz Kaleninsırtı Kalesi'ne kadar uzandığıdır. Kaleninsırtı Kalesi Refahiye ilçesinin 24 km. kuzeydoğusunda Çatalçam Köyü sınırları içerisinde yer almaktadır. Dolayısıyla Urartu'nun kuzeybatı ucundaki en son yerleşme Kaleninsırtı Kalesi'dir. Şimdiye kadar Urartu'nun kuzeybatı sınırı Erzincan Altuntepe Kalesi olarak ifade edilmekteydi. Makalemizle Urartu sınırı Refahiye ilçesine kadar genişlemiş oldu. Önümüzdeki yıllarda bölgede yapacağımız yüzey araştırmaları Urartu sınırlarını değiştirecek mi şimdilik bilemiyoruz. Bildiğimiz tek şey bölgedeki çalışmaların aralıksız devam etmekte olduğudur.

Kaya Basamaklı su tüneli ile ilgili yapmış olduğumuz araştırmalarda tespit edilen diğer kaya basamaklı su tünelleri ise; Harami Kalesi, Küçük Çağdarış Kalesi, Oltu Kalesi, Pasinler Kalesi, Çadırkaya / Pekiç Kalesi, Karakaya Kalesi, Kemah Kalesi (Kemah), Üçpınar Kalesi, Bakacak Kalesi, Mahmut Çavuş Kalesi Kaya Basamaklı Su Tüneli ve Şıpsıp Su Tüneli'dir.

Söz konusu su tünelleri ile ilgili çalışmamız devam etmektedir. Yukarıda ifade ettiğimiz kaya basamaklı su tünelleri ise ayrı bir makalede geniş olarak değerlendirilecektir.

Kaynaklar

- Aleksandrovich Melikişvili Georgiy, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova 1960.
- Balkan Kemal, “Ein Urartaischer Tempelauf Anzavurtepe bei Ptnos und hier entdeckte Inschriften”, *Anatolia* V, 1960, 99-158.
- Barnett R. D., “The Excavations of the British Museum at Toprakkale Near Van”, *Iraq* XII, 1950, 1-43.
- Belli Oktay, “Van Bölge Müzesindeki Çivi Yazılı Urartu Tunç Eserleri”, *AnAr* IV-V, 1976-77, 177-225.
- Burney Charles - David Marshall Lang, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, 1971.
- Burney Charles, “Urartian Fortresses and Town in the Van Region”, *AnSt* VII, 1957, 38-53.
- Ceylan Alpaslan - Bingöl Akın vd. “2014 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları”, 33. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* I, Ankara 2016.
- Ceylan Alpaslan - Bingöl Akın, “2006 Yılı Erzincan-Erzurum-Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* III, Ankara 2008, 129-149.
- Ceylan Alpaslan - Üngör İbrahim, *Eskiçağda Erzincan Kaleleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2018.
- Ceylan Alpaslan, “1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması”, 17. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* II, Ankara 2000, 181-192.
- Ceylan Alpaslan, “2000 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”, 19. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* II, Ankara 2002b, 165-178.
- Ceylan Alpaslan, “2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”, 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* II, Ankara 2003, 311-324.
- Ceylan Alpaslan, “2002 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”, 21. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* II, Ankara 2004, 263-272.
- Ceylan Alpaslan, “Kuzeydoğu Anadolu Yüzey Araştırmalarının Bir Değerlendirilmesi”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/39, Erzurum 2007, 103-117.
- Ceylan Alpaslan, “The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age”, *Anatolian Iron Ages* V, London 2005, 21-29.

Ceylan Alpaslan, “Yazılıtaş-Horasan”, *Çağlayan Aras* I/1, 2002a, 14-15.

Ceylan Alpaslan, “Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu’da Diauehi Krallığı ve Urartular”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20, Kars 2017, 517-568.

Ceylan Alpaslan, “Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu’da Diauehi Krallığı ve Urartular - Diauehi Kingdom and Urartian’s in the Light of New Findings”, *Doğu Anadolu’da Bir Uygurluk: Urartular Sempozyumu*, İstanbul 2018, Baskıda.

Ceylan Alpaslan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2008.

Ceylan Alpaslan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2015.

Ceylan Nezahat, *Kuzeybatı İran’da Urartu Yerleşmeleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Çevik Nevzat, “Urartu Kaya Mezarlarında Ölü Kültüne İlişkin Mimari Elemanlar”, *Türk Arkeoloji Dergisi* 31, Ankara 1997, 419-459.

Çilingiroğlu Altan, “Diauehi’de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe”, *Anadolu Araştırmaları* 8, İstanbul 1980, 191-203.

Çilingiroğlu Altan, *Urartu end Western Iran: Newlight on Cultural Origins end Inter Relations*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Manchester: The Victoria Universty of Manchester (United King Don), 1976.

Çilingiroğlu Altan, *Urartu Tarihi*, İzmir 1994.

D. Levine Louis, “Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros”, *Iran* XII, 1974, 99-124.

David Luckenbill Daniel, *Ancient Records of Assyria and Babylonia* I-II, Chicago, 1926-27.

Eduard Schultz Friedrich, “Memoire sur le lac de Van et ses Environs”, *JJA* III/9, 1840, 257-323.

Erzen Afif, “Ünseli (Ernis) Mezarlığı”, *Belleten* 111, Ankara 1964, 570-572.

Erzen Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara 1992.

Ferdinand Friedrich Lehmann-Haupt Carl, “Armenien Einst und Jetzt I-II-III”, *Armenien* II, Berlin 1931.

Ferdinand Friedrich Lehmann-Haupt Carl, *Corpus Inscriptionum Chaldicarum I-II*, Leipzig, 1928-1935.

Günaşdı Yavuz vd. “2010 Yılı Erzurum-Erzincan- Kars-lğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı III*, Ankara 2012, 49-71.

Günaşdı Yavuz, “Erzincan Sıraşlar Kalesi”, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 5/9, Edirne 2015, 113-131.

Günaştı Yavuz, Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi Ve Arkeolojik Veriler, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Henry Sayce Archibald, “The Cuneiform Inscriptions of Lake Van”, *JRAS XIV*, 1882, 377-732.

Henry Sayce Archibald, “The Great Inscription of Argistis on the Rock of Van”, *Records of the Past IV*, 1890, 117-133.

Işık Fahri, “Şirinlikale, Bilinmeyen Bir Urartu Kalesi ve Doğu Anadolu'daki Yaratıcı Dağ Topluluğunun Kaya Anıtları Hakkında İzlenimler - Sirinlikale, Eine Unbekamle urartöische Burg und Beobachtungen zu dan Felsdenkmölern eines schqoferischen Bergvolks ostanatoliens”, *Belleten LI-200*, Ankara 1987, 497-534.

Kalmış Gökhan, Tarihi Ve Arkeolojik Veriler Işığında Ardahan, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Kirk Grayson Albert, *Assyrian Royal Inscriptions I-II*, Wiesbaden, 1972-1976.

Kleiss Wolfram, “Zur Rekonstruktion des Urartaischen Tempels”, *İstMitt XIII-XIV*, 1963-64, 1-14.

Kozbe Gülriz - Ceylan Alpaslan, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6 Demir Çağları 1-2*, İstanbul 2008.

Kroll Stephan, “Keramik urartäischer Festungen in Iran, ein Beitrag zur Expansion Urartus in Iranisch- Azarbaijan”, *AMI II*, Berlin 1976.

M. Diakonov Igor, *Urartskiy pisma i dokumenti*, Leningrad 1963.

Marr Nicholas - Orbeli Iosef Abgarovich, *Arheologičeskaya ekspeditsiya 1916 godav Van, raskopki dvuh niş na Vanskoi Skale i nadpisi Sardura vtorogo iz ramskopok zapadnoi nişi*, St. Petersburg 1922.

Özgüç Tahsin, *Altıntepe I. Architectural Monuments and Wall Painting*, Ankara 1966.

Özgül Oktay, *Eskiçağ'da (Yukarı) Aras Vadisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Pehlivan Mahmut, *Daya (e) ni /Diau (e) hi*, Erzurum 1991.

Pehlivan Mahmut, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1984.

Piotrovskii Boris Borisovich, *Vanskoje carstvo (Urartu)*, Moskova 1959.

R. Payne Margaret, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul 2006.

Rassam Hormuzd, *Asshur and the Land of Nimrod*, Cincinnati: Curtis&Jennings, 1897.

Salvini Mirjo, *Nairi e Ur(u)atri. Contributo alla storia della formazione del regno di Urartu*, Roma, 1967.

Salvini Mirjo, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul 2006.

Sevin Veli, *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul 2003.

Taner Tarhan Mehmet, "Urartu Devletinin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutupri-Lapturi Hakkındaki Yeni Görüşler", *AnAr VIII*, 1980, 69-114.

Taner Tarhan Mehmet, *MÖ XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*, (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1978.

Üngör İbrahim - Bingöl Akın vd., "2012 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları", XXXI. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I, Ankara 2014, 61-77.

Von Loon M. N., *Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul 1966.

Von Gall H., "Zu den Kleinasiatischen Treppentunneln", *Archaeologischer Anzeiger*, 1967, 504-527.

W. Tseretheli Georgii, *The Urartian Monuments in the Georgian Museum*, Tiflis, 1939.

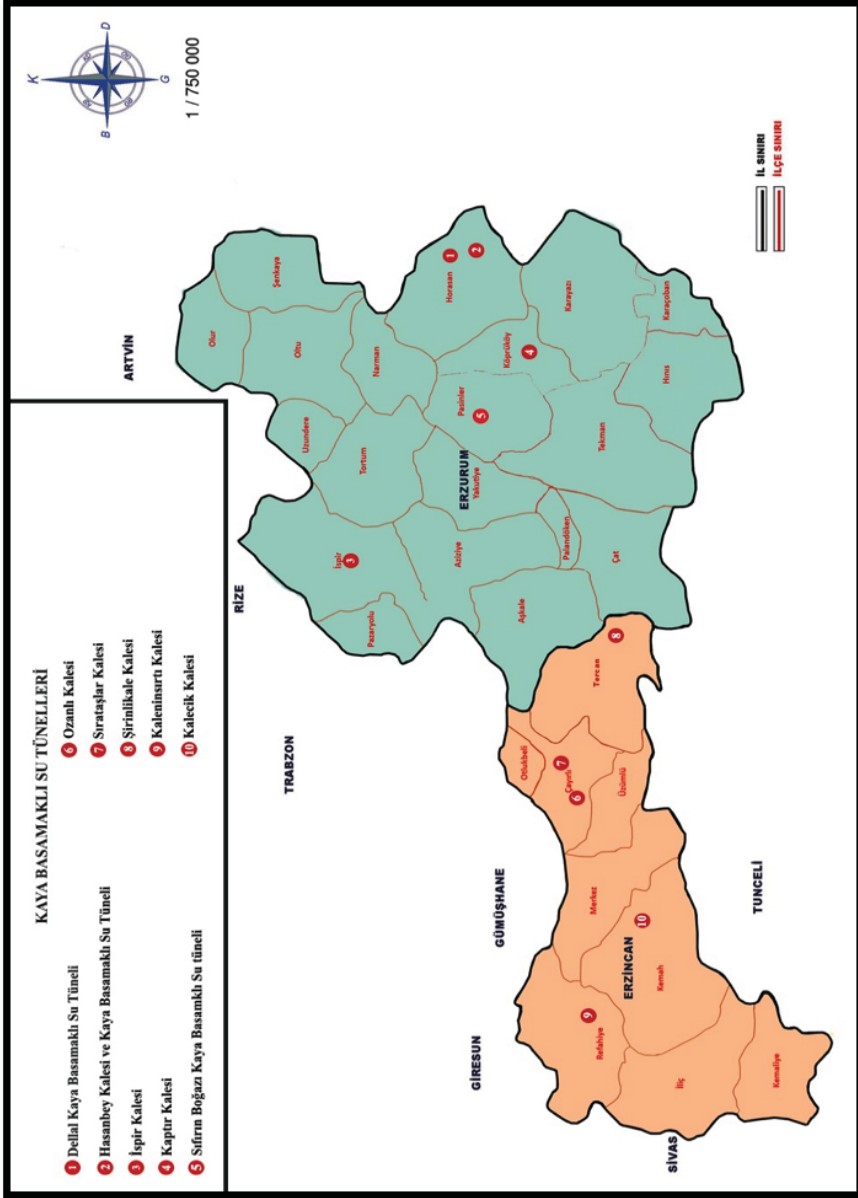
Wartke R. B., *Urartu, Das Reich am Ararat*, Mainz, 1993.

Wilhelm König Friedrich, *Handbuch Der Chaldischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner*, Beiheft 8, Graz, 1955-57.

Zimansk Paul E. y, *Ancient Ararat: A Handbook of Urartian Studies, Anatolian and Caucasian Studies*, Delmar, New York 1998.

Zimansky Paul E., *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago 1985.

Ekler

Harita 1: Erzurum – Erzincan İllerinde Bulunan Kaya Basamaklı Su Tünelleri

Foto 1: Dellal Kaya Basamaklı Su Tüneli

Foto 2: Dellal Kaya Basamaklı Su Tüneli

Foto 3: Hasanbey Kalesi ve Kaya Basamaklı Su Tüneli

Harita 3: Hasanbey Kalesi ve Kaya Basamaklı Su Tüneli

Foto 4: İspir Kalesi

Harita 3: İspir kalesi

Foto 5: Kaptır Kalesi

Foto 6: Kaptır Kalesi Kaya Basamaklı Su Tüneli

Foto 7: Sıfırın Boğazı Kaya Basamaklı Su Tüneli

Foto 8: Sıfırın Boğazı Kaya Basamaklı Su Tüneli

Foto 9: Ozanlı Kalesi

Foto 10: Ozanlı Kalesi Kaya Basamaklı Su Tüneli

Foto 11: Sırataşlar Kalesi

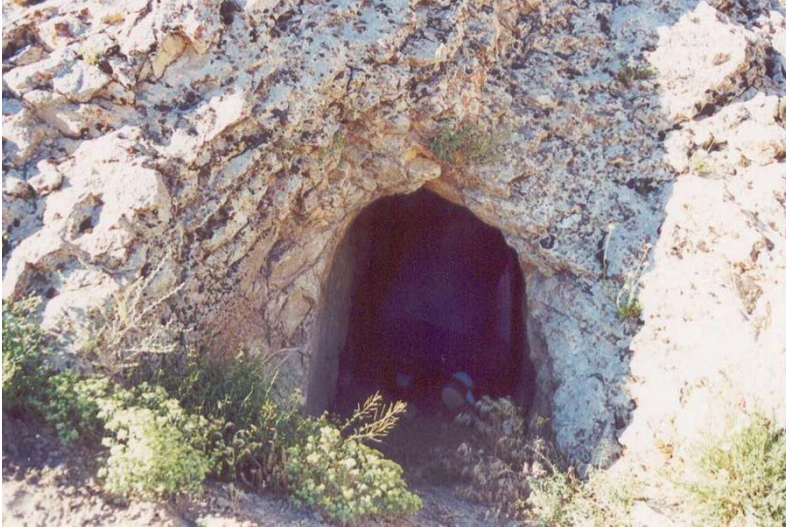

Foto 12: Sırataşlar Kalesi Kaya Basamaklı Su Tüneli

Foto 13: Şirinkale Kalesi

Foto 14: Şirinkale Kalesi Kaya Basamaklı Su Tüneli

Foto 15: Kalenin Sırtı Kalesi

Foto 16: Kalenin Sırtı Kaya Basamaklı Su Tüneli

Foto 17: Kalecik Kalesi

Foto 18: Kalecik Kalesi Kaya Basamaklı Su Tüneli